

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Pauliny Dawid
pt. *Życie oraz działalność społeczno-pedagogiczna Romany Pachuckiej (1886-1964)*,
przygotowanej pod kierunkiem dr hab. Edyty Głowackiej-Sobiech, prof. UAM oraz dr
Agnieszki Kozłowskiej
w Laboratorium Historii Wychowania XIX i XX wieku na Wydziale Studiów
Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2025, ss. 263.**

Recenzowana rozprawa wpisuje się w nurt badań poświęconych przywracaniu pamięci o polskich działaczkach społeczno-oświatowych oraz aktywnych członkiniach ruchu kobiecego na ziemiach polskich XIX i XX wieku. W ostatnich latach ukazały się chociażby prace przybliżające życie i działalność jednej z czołowych postaci tego ruchu – Pauliny Kuczalskiej Reinschmit. Ich Autorka, Agata Zawiszewska, podkreśla, że to właśnie Romana Pachucka jest autorką istotnych źródeł informacji o życiu i działalności „Hetmanki” – opublikowała bowiem jej nekrolog oraz utrzymała, na kartach swoich wspomnień, nie tylko główne kierunki działalności Kuczalskiej, ale także jej poglądy czy cechy charakteru. Dla kolejnych pokoleń badaczek i badaczy historii ruchu kobiecego na ziemiach polskich to właśnie pamiętniki Pachuckiej, zwłaszcza te wydane w 1958 roku przez Jana Hulewicza, stanowiły, obok klasycznej już pozycji z 1930 roku – *Nasze bojownice*, autorstwa kronikarki tego ruchu – Cecylii Walewskiej, główne źródło wiedzy o biografiiach oraz kierunkach działalności polskich emancypantek i feministek.

Jednocześnie życie i działalność Pachuckiej przez szereg lat nie były przedmiotem szerszych analiz – dopiero pod koniec lat 70. XX wieku ukazał się jej biogram w *Polskim Słowniku Biograficznym* a stosunkowo niedawno spisane przez nią pamiętniki zaczęto wykorzystywać także w celu przypomnienia biografii ich Autorki (a nie tylko, jak to miało miejsce we wcześniejszym okresie, jej opinii wyrażonych o innych działaczkach ruchu kobiecego). Podjęte przez mgr Paulinę Dawid badania mają więc pionierski charakter i uzupełniają istotną lukę w dotychczasowej historiografii.

Rozprawa mgr Pauliny Dawid stanowi próbę przygotowania całościowej biografii edukacyjnej. Odwołując się do definicji tego pojęcia, stworzonego przez historyka edukacji Czesława Majorka, Autorka określa zakres własnych badań. Obejmuje on „rekonstrukcję drogi edukacyjnej i ram działalności społecznej Romany Pachuckiej” oraz „określenie jej wpływu na wychowanie i rozwój dziewcząt, z którymi pracowała” (s. 3), ze szczególnym uwzględnieniem recepcji wytworzonych przez nią koncepcji dydaktycznych. Doktorantka stosuje w tym zakresie kategorię *role model* – wzoru do naśladowania. Praca jest przykładem badań historyczno-pedagogicznych z elementami antropologicznymi – zwłaszcza w zakresie badania zagadnień pamięci, upamiętniania czy wreszcie pamięci zbiorowej.

Ramy chronologiczne pracy zasadniczo wyznaczają lata życia Romany Pachuckiej (1886-1964) jednak ze względu na konieczność uwzględnienia szerszego kontekstu społeczno-polityczno-kulturowego zostały one poszerzone o okres wcześniejszy – od upadku powstania styczniowego. Z kolei część czwarta pracy pt. *Dziedzictwo Romany Pachuckiej*, a zwłaszcza podrozdział 4.2. *Pamięć o Romanie Pachuckiej jako działaczce społecznej, nauczycielce, człowieka* wymagała także uwzględnienia późniejszego, współczesnego okresu, już po śmierci bohaterki rozprawy.

We *Wstępie* zabrakło, typowego dla tego typu prac, przeglądu dotychczasowego stanu badań. Co prawda w przypadku Pachuckiej nie jest on szczególnie bogaty, zastanawiający jest jednak brak odniesień chociażby do, stanowiącego przez wiele lat podstawowe źródło wiedzy o tej postaci, biogramu autorstwa Stanisława Konarskiego w *Polskim Słowniku Biograficznym* z 1979 r. (t. XXIV, s. 764-765) czy najnowszego biogramu, opublikowanego przez Kamilę Cybalską oraz Małgorzatę Krakowiak, w słowniku *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny, t. 2 L-Z* (red. A. Bołdyrew, A. Wałęga, Łódź 2023, s. 200–203).

Nie przywołano także bezpośrednio wcześniejszych prac odwołujących się do wspomnień i dorobku pisarskiego Pachuckiej. Chodzi tu m.in. o teksty Anny Pekańec (*Historie nie tylko rodzinne w kobiecej literaturze dokumentu osobistego. Jadwiga z Sikorskich Klemensiewiczowa, Romana Pachucka, Maria z Łubieńskich Górską*, w: *Literatura niewyczerpana: w kręgu mniej znanych twórców polskiej literatury lat 1863-1914*, red. K. Fijołek, Kraków 2014, s. 61-69; uwzględniono jednak inny artykuł tej Autorki także wykorzystujący pamiętnik Pachuckiej, choć w nieco innym kontekście: *Nie tylko pani domu...* z 2010 roku, opublikowany w czasopiśmie „Maska. Magazyn antropologiczno-społeczno-kulturowy” nr 9, s. 9-26. W rozprawie brak jednak pełnego opisu bibliograficznego tej publikacji, Doktorantka odwołuje się jedynie do Repozytorium UJ) czy Moniki Hajkowskiej

(*Nieznani/znani nauczyciele domowi w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku*, „Roczniki Pedagogiczne” 2017, T. 9 (45), nr 1, s. 31-47).

Zestawienie takie odnaleźć można w przywołanym biogramie Cybulskiej i Krakowiak, ale także w artykule Moniki Piotrowskiej-Marchewy (*O trudach dyrektorstwa i źródłach kobiecego autorytetu w szkolnictwie średnim. Uwagi na marginesie nieopublikowanego pamiętnika Romany Pachuckiej (1886–1964)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2024, T. LXI, s. 119-142). Pozycji tych brak także w bibliografii rozprawy, ostatniej z wymienionych pozycji brak zapewne ze względu na czas jej opublikowania, który zapewne pokrywał się z momentem ostatecznego złożenia pracy doktorskiej. W bibliografii zabrakło także szkicu biograficznego Pachuckiej autorstwa Pauliny Dawid (P. Dawid, *Romana Pachucka jako nauczycielka i społeczniczka – refleksje pedagogiczne w 137. rocznicę urodzin*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2023, t. 9, nr 9/2: *Kobiety w nauce i edukacji*, s. 275–294). Został on natomiast zamieszczony w tabeli 11 (*Praktyki i strategie upamiętniania Romany Pachuckiej podjęte przez autorkę rozprawy. Zrealizowane działania według kryterium funkcji*, s. 233).

Zapewne Doktorantka uznała, że wobec obszernego wykorzystania w rozprawie materiałów autobiograficznych Pachuckiej – w postaci jej pamiętników, zarówno tych opublikowanych (R. Pachucka, *Pamiętniki z lat 1886–1914*, Wrocław 1958), jak i pozostawionych w rękopisie (R. Pachucka, *Walka* [Pamiętniki z lat 1914–1936], Zakład Narodowy im. Ossolińskich [ZNiO], sygn. rkps 13976/II (sygn. Mf: 3963), kk. 243), bazujące w znacznej mierze na owych pamiętnikach biogramy i artykuły nie poszerzą w sposób znaczący podejmowanych w rozprawie analiz. Jednak autorzy biografii powinni uwzględniać wszystkie powstałe wcześniej „opisy cudze” (za Grzegorzem Michalskim), czyli publikacje dotyczące tytułowej bohaterki rozprawy oraz nawiązania do treści jej pamiętników, często przecież przywoływane w opracowaniach m.in. z obszaru historii kobiet i ruchu emancypacyjnego.

W przypadku biograficznych badań historyczno-pedagogicznych niezwykle ważną rolę odgrywa baza źródłowa. Doktorantka wyraźnie podkreśla we Wstępie, że zgromadzenie rozproszonej spuścizny Romany Pachuckiej stanowiło istotne wyzwanie z kilku powodów: zniszczeń wojennych, braku jej spadkobierców oraz marginalizacji roli kobiet w historii. Podjęta przez mgr Paulinę Dawid pionierska próba zestawienia owych rozproszonych i różnorodnych materiałów zasługuje na docenienie.

Podstawy bibliograficzne pracy obejmują m.in. materiały archiwalne. Autorka deklaruje, że przeprowadziła kwerendy w zbiorach archiwów centralnych – Archiwum Akt Nowych w Warszawie (na s. 233 zapewne omyłkowo zapisanym jako Archiwum Główne Akt Nowych) i Archiwum Głównym Akt Dawnych, kilku archiwów państwowych – w Piotrkowie

Trybunalskim, Płocku (oddział w Łęczycy – na s. 233 i 241 omyłkowo zapisane jako Archiwum Państwowe w Łęczycy), Siedlcach (na s. 232 mylnie podano oddział tego archiwum w Pułtusk) i Warszawie (oddział w Pułtusk) oraz archiwów uczelnianych (Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie i Uniwersytetu Warszawskiego). Wykorzystała ponadto rękopisy zgromadzone w zbiorach Biblioteki Narodowej oraz wrocławskiego Ossolineum – zwłaszcza *Zyciorysy i materiały do działalności kobiet bojowniczek o równouprawnienie* oraz nieopublikowane wspomnienia Pachuckiej. Liczne materiały ikonograficzne pozyskała także z prywatnych archiwów byłych uczennic Romany Pachuckiej – Janiny Gołębiewskiej Grzelczak, Ireny Łapińskiej-Siarkiewicz, pojedyncze fotografie pochodzą też z innych archiwów prywatnych innych osób m.in. Ireny Płońskiej-Łoś (s. 96, 99) oraz instytucji np. Liceum im. E. Sczanieckiej w Łodzi (s. 81)

Doktorantka nie przedstawiła jednak we *Wstępie* jakiego rodzaju materiały objęła kwerendą, w pracy brak natomiast odsyłaczy do konkretnych zespołów niektórych z wymienionych archiwów, jak AAN, AGAD czy Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim. Z kolei wykaz źródeł archiwalnych, zawarty w bibliografii, jest nieco chaotyczny i brak w nim jednolitego systemu opisu wykorzystanych materiałów, co ostatecznie niejednokrotnie uniemożliwia ich identyfikację i dezorientuje czytelnika. Pewnych wskazówek w tym zakresie dostarczają jedynie, niepełne niestety, informacje rozproszone w pozostałych częściach rozprawy. Przykładowo w podrozdziale poświęconym Gimnazjum Zeńskiemu im. Klaudyny Potockiej w Pułtusk (2.3.5, s. 100) Doktorantka podaje szczegółowe informacje dotyczące źródeł archiwalnych tej placówki zawierające nazwę archiwum, numer zespołu oraz krótką charakterystykę tego zasobu. Poprawnie sporządza też odsyłacze dla zamieszczonych w pracy fotografii z tych dokumentów.

Jednocześnie we *Wstępie* Autorka deklaruje, że odbyła m.in. kwerendy archiwalne w Archiwum Głównym Akt Dawnych, zbiorach archiwalnych IV Liceum Ogólnokształcącego im. Emilii Sczanieckiej w Łodzi (skąd pozyskała liczne, zamieszczone w pracy, fotografie) oraz Urzędzie Stanu Cywilnego w Koluszkach – w bibliografii brak jednak wykazu sygnatur z tych instytucji. Czy zatem wyniki kwerendy w AGAD były negatywne? Czy dokumentacja USC w Koluszkach potwierdziła narodziny Pachuckiej? Autorka nie odnotowała tego chociażby w przypisach, podobnie jak nie podała źródła pochodzenia sygnatur dla czasopisma „Młodzieńczy Lot” – wskazała jedynie 3 instytucje posiadające te materiały oraz możliwości przeglądania ich zdigitalizowanej wersji.

Nieco szersze informacje na temat poszukiwań źródeł dotyczących Pachuckiej zawiera artykuł Doktorantki opublikowany na łamach pisma „Polska Myśl Pedagogiczna” (2023).

Szkoda, że w recenzowanej rozprawie mgr Paulina Dawid nie przedstawiła tego zagadnienia szerzej i nie usystematyzowała wyników prowadzonych kwerend. Wobec znacznie rozproszonego materiału źródłowego takie szczegółowe zestawienie dokumentów, do których dotarła, byłoby wartościowe. Przykładowo w pracy, na s. 107, zamieszczono fotokopię materiałów akt osobowych Mariana Pachuckiego ze zbiorów Instytutu Zachodniego, Doktorantka nie wspomina jednak o tym, że przeprowadziła kwerendę w tej instytucji i nie uwzględnia jej w wykazie bibliograficznym. Doceniając zakres przeprowadzonych przez mgr Paulinę Dawid kwerend, z obowiązku recenzenckiego zwracam uwagę na potrzebę uporządkowania i ujednolicenia przedstawionych w rozprawie wyników tych, z pewnością czasochłonnych, poszukiwań materiałów źródłowych. Całościowy opis owego procesu gromadzenia, zwłaszcza egodokumentów, stanowiłby wartościowe uzupełnienie rozprawy a jednocześnie potwierdzał wysiłek i naukowe zaangażowanie Doktorantki.

Recenzowana rozprawa, oprócz Wstępu i Zakończenia, składa się z czterech części, typowych dla opracowań biograficznych. Struktura pracy jest poprawna, Doktorantka przedstawiła kolejno szerszy historyczny kontekst przemian w zakresie możliwości edukacyjnych kobiet, biografię Pachuckiej, jej różnorodną działalność oraz dziedzictwo.

Część pierwsza pt. *Edukacja kobiet w kontekście realiów oświatowych, społecznych, politycznych i kulturowych* prezentuje główne kierunki zmian w zakresie możliwości edukacyjnych kobiet na ziemiach polskich w kolejnych okresach historycznych: doby zaborów (od upadku powstania styczniowego w 1864 roku do odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 roku), dwudziestolecia międzywojennego, lat II wojny światowej oraz Polski powojennej po 1945 roku. Doktorantka wykorzystała podstawową literaturę przedmiotu – opracowania z zakresu rozwoju polskiej oświaty pod zaborem rosyjskim (m.in. Karol Poznański, Teofil Wojeński, Barbara Petrozolin-Skowrońska), w okresie XX-lecia międzywojennego (nieco zastanawia wybór najczęściej cytowanego w tej części pracy opracowania: Adam Swiatło, *Oświata a polski ruch robotniczy (1876-1939)*, Warszawa 1981) oraz lat II wojny światowej (tu głównie w oparciu o pracę Bolesława Pleśniarskiego), czy walki kobiet polskich o dostęp do edukacji (m.in. Cecylia Walewska, Jan Hulewicz, Anna Zarnowska, Joanna Majchrzyk-Mikuła – błędny zapis nazwiska w rozprawie jako: Majchrzak). Rekonstrukcję sytuacji edukacyjnej kobiet po 1945 roku w znaczącym stopniu ułatwiła, wydana w 2020 roku, zbiorowa praca pt. *Kobiety w Polsce (1945-1989). Nowoczesność, równouprawnienie, komunizm* autorstwa Katarzyny Stańczak-Wislicz (w pracy błędnie podano Wislik), Piotra Perkowskiego, Małgorzaty Fidelis i Barbary Klich-Kluczewskiej oraz wydane w latach 90. XX wieku wspomnienia uczniów i nauczycieli z lat 1944-1956 czy wreszcie,

poświęcona nauczycielom PRL-u, publikacja pod red. Arnolda Kłonczyńskiego i Anny Siekierskiej. Zakres wykorzystanej w tej części rozprawy literatury przedmiotu mógłby być szerszy.

Część druga obejmuje *Biografię Romany Pachuckiej (1886-1964)*, uwzględnia kolejne etapy jej życia, edukacji (m.in. studiów na Uniwersytecie we Lwowie) oraz pracy zawodowej (w kolejnych gimnazjach: w Siedlcach, Suwałkach, Łodzi, Płocku i Puławach) i społeczno-oświatowej aż po okres schyłku życia, po przejściu na emeryturę. W tej części pracy Doktorantka wykorzystała przede wszystkim pamiętniki Pachuckiej, uzupełnione już jednak w pewnym zakresie informacjami pochodzącymi z innych źródeł np. z aktu chrztu Pachuckiej (ze strony internetowej Skanoteka, Genealodzy.pl); nekrologu jej dziadka (ze strony Nekrologia Minakowskiego); materiałów z czasopism (np. reklama pracowni krawieckiej jej matki zamieszczona na łamach „Steru”, informacje z *Kalendarza Kobiety Polskiej* czy szkolnego pisma „Młodzieńczy Lot”, nekrologu Pachuckiej z prasy łódzkiej) oraz zasobów archiwów uczelnianych UW, UJ i państwowych (Akty przysięgi czy dokumenty mianowania na stanowisko nauczycielki w kolejnych szkołach z zasobów Archiwum w Siedlcach i Warszawie – oddział w Puławach; akta dotyczące testamentu Pachuckiej z Archiwum w Płocku, oddział w Łęczycy), rękopisami ze zbiorów Biblioteki Narodowej czy wreszcie zdjęciami z własnego archiwum prywatnego, które sugerują, że Autorka rozprawy była w Paryżu i podczas tego pobytu podążała śladami swojej bohaterki (o tym też warto było wspomnieć we *Wstępie*). Opisując pracę Pachuckiej na stanowisku dyrektorki gimnazjów żeńskich w Łodzi i Puławach Doktorantka wykorzystała także opublikowane wspomnienia uczennic tych placówek (w przypadku Łodzi autorstwa S. Bargielskiej czy pod red. J. Gołębiewskiej-Grzelczak, w przypadku Płocka I. Płoskiej-Łoś), materiały z ich archiwów prywatnych (*Złota Księga Gołębiewskiej-Grzelczak*; materiały Płoskiej-Łoś) i zasobów szkolnych oraz informacje pochodzące z wydawanego w gimnazjum łódzkim czasopisma szkolnego „Młodzieńczy lot”) oraz publikacje Pachuckiej dotyczące wdrażania w tej placówce systemu daltońskiego. Dodatkowe informacje uzyskała z wywiadów narracyjnych z trzema byłymi uczennicami Pachuckiej ze szkoły puławskiej i udostępnionych przez nie materiałów z ich archiwów prywatnych. W przypadku charakterystyki ostatnich lat życia Pachuckiej także wykorzystała źródła wywołane.

Część trzecia prezentuje *Działalność publicystyczną i społeczno-edukacyjną Romany Pachuckiej*. Mgr Paulina Dawid uwzględniła tu zarówno pamiętniki Pachuckiej, jak i inne jej publikacje: artykuły publikowane na łamach czasopism kobiecych, publikacje pedagogiczne (m.in. w takich periodykach jak „Dziecko”, „Muzeum” czy „Przegląd Humanistyczny”),

powieść psychologiczną oraz czasopismo Gminy Szkolnej Gimnazjum Zeńskiego im. Emilii Sczanieckiej w Łodzi „Młodzieńczy Lot”. Szkoda, że Doktorantka ze względu na brak wcześniejszych pełnych zestawień bibliograficznych twórczości Romany Pachuckiej nie zamieściła w pracy, chociażby w bibliografii, takiego kompletnego wykazu jej publikacji.

Ponieważ pamiętniki Pachuckiej stanowiły główną podstawę do przygotowania rozdziału biograficznego rozprawy, w tej części Doktorantka zdecydowała się na ogólne zestawienie poruszanych w nich treści. Zestawienie to przygotowała w formie tabeli porównującej strukturę i zawartość obydwu tomów, uzupełnia je zwięzła charakterystyka specyfiki tych przekazów autobiograficznych ze szczególnym wskazaniem momentów przełomowych dla kształtowania się światopoglądu ich Autorki.

Doktorantka przygotowała także tabelaryczne zestawienie bibliograficzne zawartości czasopisma „Młodzieńczy Lot”. Publikowane na łamach tego, wydawanego w latach 1929-1934, dwumiesięcznika teksty podzieliła na 3 kategorie: *Problemy edukacji i innowacji pedagogicznych*; *Istotne wydarzenia z życia szkoły* oraz *Wspomnienia i refleksje uczennic*. Tabelę uzupełnia krótka charakterystyka tego periodyku.

W rozprawie zamieszczono także tabelaryczne, chronologiczne zestawienie bibliograficzne tekstów Pachuckiej publikowanych na łamach czasopism kobiecych oraz jej publikacji pedagogicznych (zarówno książek, jak i artykułów w czasopismach), wraz z opracowaniem ich treści. Można oczywiście podjąć dyskusję na temat zasadności wyboru takiej właśnie formy prezentacji dorobku pisarskiego Pachuckiej, zapewne Doktorantka kierowała się chęcią jego przejrzystego przedstawienia. Może warto było jednak rozważyć przygotowanie pełnego, zbiorczego zestawienia publikacji autorstwa Pachuckiej w bibliografii a w tej części przyjęcia nieco innej, porównawczej perspektywy analiz.

W przypadku artykułów Pachuckiej zamieszczonych na łamach czasopism kobiecych Doktorantka wymienia „Bluszcz” i „Ster” – jednak analizuje tylko jeden z tych tytułów. Dla „Steru”, bo o nim mowa, Autorka przyjęła kryterium chronologicznej prezentacji kolejnych tekstów Pachuckiej, zasadniczo nie wyodrębniając not, sprawozdań czy tłumaczeń od artykułów. Jednocześnie w swoim zestawieniu pominęła niektóre artykuły: w tym dwa pierwsze teksty Pachuckiej opublikowane w tym periodyku już w roku 1908 (*Wolny głos studentek. Korespondencja*, nr 1, s. 23-26; *Narodowy kongres kobiet francuskich*, nr 6, s. 231-236) oraz kolejne m.in. z lat 1912 (*Do czynu*, nr 2, s. 21), 1913 (*Nauki ścisłe w szkole średniej a umysłowość dziewcząt*, nr 9-10, s. 64-65; *Wychowanie i cywilizacja*, nr 17-18, s. 108-109, chociaż ten tekst wymieniła tylko z tytułu w kolejnym zestawieniu, już poza tabelą) i 1914 (*Na nowy 1914 rok*, nr 1, s. 12). Można przypuszczać, że pominięcie tekstów z 1908 roku miało

charakter przypadkowy, albowiem opis Tabeli 6 brzmi: *Działalność publicystyczna Romany Pachuckiej w „Sterze”, 1908-1914* (s. 146).

W opisach bibliograficznych pojawiły się ponadto błędne zapisy roku opublikowania, numerów pisma i zakresu stron poszczególnych artykułów. Pełne zestawienie publikacji Pachuckiej na łamach warszawskiego „Steru” przygotowała A. Zawiszewska-Semeniuk w pracy pt. *„Ster. Organ równouprawnienia kobiet” pod redakcją Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit i Józefy Bojanowskiej, Warszawa 1907-1914 (z antologią i bibliografią zawartości)*, wydanej w Szczecinie w 2024 roku. (Ponadto we *Wstępie*, na s. 5, omyłkowo błędnie podano datę wznowienia „Steru” w Warszawie, nie był to bowiem 1909 a 1907 rok, o czym Doktorantka doskonale wie, gdyż przy opisie periodyku, na s. 144, podaje już poprawną datę)

Artykuły opublikowane na łamach „Bluszczu” Doktorantka pominęła, zarówno w treści tego podrozdziału - zatytułowanego przecież *Artykuły („Bluszczy”, „Ster”)*, jak i w zestawieniu bibliograficznym, które zresztą nie zostało konsekwentnie przygotowane. Niektóre zapisy zawierają bowiem tytuły artykułów, inne wymieniają tylko nazwy czasopism z pominięciem zakresu czasowego – tak jest właśnie z „Bluszczem”.

W przypadku prac pedagogicznych mgr Paulina Dawid wyodrębniła kilka najczęściej poruszanych przez Pachucką zagadnień. Były to edukacja dzieci i młodzieży, szkolnictwo średnie i wyższe, metodyka nauczania oraz kariera zawodowa nauczycieli. Jednak nie wszystkie prace pedagogiczne tej Autorki znalazły się w tym zestawieniu, pominięto publikację z 1931 r. dotyczącą wprowadzania systemu daltońskiego do Państwowego Gimnazjum Zeńskiego im. Emilii Sczanieckiej w Łodzi – została ona bowiem szczegółowo omówiona w podrozdziale 2.3.3. dotyczącym bezpośrednio pracy Pachuckiej w tej szkole. Paulina Dawid pominęła także, wydaną w 1932 r., broszurę pt. *Polskie tradycje wychowania obywatelskiego*, chociaż w pracy (s. 90) zamieściła rekomendację tej publikacji, opublikowaną na łamach „Młodzieńczego Lotu”, wymieniła ją także w bibliografii swojego artykułu w „Polskiej Myśli Pedagogicznej”. W wykazie bibliograficznym wspomnianego wcześniej artykułu widnieje ponadto jeszcze jedna pozycja (Pachucka, Romana (Podolanka) (?). *Pieśni o Sobieskim*. Kraków: Drukarnia „Czasu” Fr. Kluczyckiego i Sp., 1883) zupełnie pominięta w rozprawie.

Doktorantka nie uwzględniła też wszystkich artykułów Pachuckiej opublikowanych na łamach „Dziecka”, pominęła 4 teksty – w tym jedno tłumaczenie tekstu Józefy Joteyko. Pełne zestawienie publikacji Pachuckiej na łamach „Bluszczy” i „Dziecka” zawiera wydawnictwo *Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905-1918, Bibliografia adnotowana*, cz. 1-2, red. naukowa R. Bednarz-Grzybek, A. Bołdyrew, M.M. Kacprzak, Łódź 2023.

Szkoda, że Doktorantka nie dokonała także szerszych, syntetycznych analiz jej dorobku publicystycznego i pedagogicznego.

Ostatnia, czwarta część obejmuje rozważania dotyczące *Dziedzictwa Romany Pachuckiej* – zawiera wspomnienia kilku jej uczennic, zarówno te opublikowane np. Stefanii Bargielskiej i Janiny Gołębiewskiej-Grzelczak z Gimnazjum Zeńskiego im. E. Szczanieckiej w Łodzi, jak i pozostawione w rękopisie (np. *Złota Księga* z prywatnych zbiorów rodziny J. Gołębiewskiej-Grzelczak) czy wreszcie wywołane, w wyniku przeprowadzonych przez Autorkę rozprawy wywiadów narracyjnych z trzema byłymi uczennicami Pachuckiej z Gimnazjum Zeńskiego im. Klaudyny Potockiej w Pułtusk (uzupełnione materiałami ikonograficznymi z prywatnych zbiorów jednej z nich Ireny Łapińskiej-Siarkiewicz) oraz opis różnorodnych inicjatyw mających na celu upamiętnienie Pachuckiej jako działaczki społecznej, nauczycielki i człowieka. Mgr Paulina Dawid dotarła także do osób mieszkających w Sokolnikach-Lesie pod Łodzią i pamiętających Romanę Pachucką, w tym do córki kobiety opiekującej się Pachucką w ostatnich latach jej życia – Janiny Błaszczuk.

Wśród różnorodnych przejawów upamiętnienia Pachuckiej odnotowanych przez Doktorantkę znalazł się m.in. biogram przygotowany do *Księgi Pamiątkowej zmarłych, poległych oraz pomordowanych nauczycieli i nauczycielek z powiatu pułtuskiego od 1918 roku* przechowywanej w Pułtuskiej Bibliotece Publicznej im. Joachima Lelewela. Warto było tutaj odnotować także dwa inne biogramy (ze wspomnianych już wcześniej, opublikowanych słowników biograficznych).

Należy podkreślić osobiste zaangażowanie Doktorantki w proces upamiętniania postaci Romany Pachuckiej, przybierało ono na przestrzeni ostatnich kilku lat różnorodne formy m.in. poszukiwania śladów Pachuckiej w zbiorach archiwów i bibliotek, wystąpienia na konferencjach naukowych, publikację artykułów naukowych i popularno-naukowych, organizowanie spotkań i prelekcji popularyzujących jej dokonania, w tym także wsparcie przy tworzeniu obchodów święta IV LO im. E. Szczanieckiej w Łodzi, oraz doprowadzenie do postawienia nowego nagrobka Pachuckiej (w wyniku kilkumiesięcznej zbiórki funduszy) i jego uroczystego odsłonięcia – Doktorantka pominęła w tym wykazie, poświęcony właśnie tej ostatniej kwestii, kolejny wywiad zamieszczony na łamach „Zycia Uniwersyteckiego” pt. *Ocalić pamięć o Romanie Pachuckiej* (<https://uniwersyteckie.pl/wydarzenia/ocalic-pamiec-o-romanie-pachuckiej>). W tej części pracy Doktorantka odwołała się do funkcji pamięci zbiorowej Jeffreya K. Olicka, podążając tym samym za przykładem badań mających na celu upamiętnienie pierwszych naukowiec Uniwersytetu Poznańskiego – prowadzonych przez Edytę Głowacką-Sobiech i Iwonę Chmurę Rutkowską.

Treści zawarte w rozprawie uzupełniają liczne fotografie oraz tabele, ich szczegółowy wykaz zamieszczono w końcowych częściach rozprawy.

Podsumowując zawarte w recenzji uwagi należy przede wszystkim raz jeszcze podkreślić pionierski charakter oraz interdyscyplinarność badań podjętych przez Doktorantkę a także wypełnienie przez nią znaczącej luki badawczej w polskiej historiografii. Przedstawiona do recenzji monografia stanowi przykład interdyscyplinarnej biografii edukacyjnej przywracającej pamięć o ważnej postaci polskiego ruchu kobiecego. Jednocześnie jest to przykład, niezwykle rzadko spotykany w historycznych opracowaniach biograficznych, konsekwentnego i efektywnego łączenia dwóch perspektyw – perspektywy poszerzania stanu wiedzy o wybranej postaci poprzez działania o charakterze naukowym (kwerendy archiwalne, przygotowanie artykułów naukowych i wystąpień na konferencje naukowe czy wywiadów udzielonych periodykom uczelnianym), zwieńczonych przygotowaniem naukowej biografii Pachuckiej, z perspektywą szerszego przywracania pamięci o niej i jej dorobku w środowiskach pozauniwersyteckich, w przestrzeni społeczności lokalnych, z którymi była ona związana. Osobiste zaangażowanie Doktorantki w tak różnorakie formy podtrzymywania pamięci o Romanie Pachuckiej w pełni zasługuje na docenienie oraz naśladowanie.

Warto także podkreślić, że odtworzenie różnorodnych aspektów działalności społeczno-pedagogicznej Romany Pachuckiej wymagało uwzględnienia szerokich perspektyw – politycznych, kulturowych, społecznych oraz oświatowych na przestrzeni długiej i dynamicznie zmieniającej się historii Polski, od schyłkowego okresu zaborów, przez lata międzywojenne, okres dwóch wojen światowych i wreszcie okres PRL-u. Doktorantka zrealizowała cele określone we *Wstępie*, zrekonstruowała drogę edukacyjną i ramy działalności społecznej Romany Pachuckiej, określiła jej wpływ na wychowanie i rozwój licznych uczennic, uwzględniła też recepcję wytworzonych przez nią koncepcji dydaktycznych. Jednocześnie, dzięki nawiązaniu bezpośrednich kontaktów z osobami pamiętającymi jeszcze bohaterkę rozprawy i przeprowadzonym wywiadowi, ocaliła od zapomnienia wiele osobistych przekazów o charakterze wspomnieniowym, dopełniających chociażby obraz charakteru opisywanej postaci czy postrzegania jej przez uczennice, nie tylko w kontekście pełnionych ról społecznych nauczycielki, wychowawczyni czy dyrektorki, ale także człowieka. Te źródła wywołane także stanowią ważny wkład Doktorantki w proces utrwalania i podtrzymywania pamięci o Romanie Pachuckiej.

Przedstawione w recenzji, z perspektywy historyka edukacji, uwagi krytyczne dotyczące przede wszystkim konstrukcji *Wstępu* oraz opisu bibliograficznego

przeprowadzonych kwerend i wykorzystanych materiałów archiwalnych a także pominięcia niektórych publikacji, nie dyskredytują ogólnej wartości merytorycznej rozprawy.

Stwierdzam, że przedstawiona do recenzji rozprawa mgr Pauliny Dawid spełnia ustawowe wymagania wobec prac na stopień doktora, zawarte w Ustawie z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Wnioskuje zatem do Rady Naukowej Dyscypliny Pedagogika Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu o dopuszczenie mgr Pauliny Dawid do dalszych etapów postępowania w procedurze o nadanie stopnia naukowego doktora w dziedzinie nauk społecznych, w dyscyplinie pedagogika.

Agnieszka Lisiecka